

Van Ayanis Urartu Kent Sitadelindeki Tanrı Haldi Tapınak Kompleksi Kuzey Mekânları: Bir Ön Değerlendirme

Mehmet Işıklı* – Oğuz Aras** – İlhan Özgör*** – Mesut Mutlu**** – Umut İpek*****

Öz

Doğu Anadolu'nun yüksek yaylalarını ve dağlarını kendilerine yurt edinen Urartu Krallığı, en parlak dönemini MÖ 7. yüzyılda yaşamıştır. Argıştı oğlu Rusa'nın bu parlak sürecinde gerçekleştirilen imar faaliyetlerinden en önemlilerinden biri de Ayanis Kalesi/Kenti'dir. Ayanis'te 1989 yılından bu yana kesintisiz olarak sürdürülen kazı çalışmalarında birçok yapı grubu açığa çıkarılmıştır. Bu yapı grupları arasında en önemlisi ve en dikkat çekicisi kuşkusuz baş tanrıları Haldi'ye ithaf edilmiş olan Tapınak Kompleksi'dir. Tapınak Kompleksi'ni oluşturan tapınak avlusu, *cella*, podyumlu salon, tapınak depo odaları ve kuzey mekânlar içerisinde kazısı tamamlanmamış tek alan kuzey mekânlardır. 1997-1998 kazı sezonunda bir kısmı kazılan bu mekânların kazısı tamamlanmadan tekrar üzerleri kapatılmıştır. Tapınak avlusunda gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda, avlunun batı duvarında herhangi bir kapı girişine rastlanılmamıştır. Dolayısıyla tapınak avlusu ile söz konusu avlunun batısında bulunan evsel mekânların tapınak avlusuna doğrudan bir bağlantısı tespit edilememiştir. Kuzey mekânlarda sürdürülen kazı çalışmaları, bu bağlantıya ışık tutacak niteliktedir. 2020 yılında yeni dönem kazılarıyla birlikte yaklaşık olarak 350 metrekarelik bir alanı kapsayan bu bölümde kazılara yeniden başlanmıştır. Anıtsal boyutları ile dikkati çeken bu mekânlardaki kazılar, önümüzdeki sezonlarda da devam edecektir. Kuzey mekânların işlevine yönelik yapılan çalışmalarla birlikte bu mekân diziliminin en batısında yer alan bölümde, evsel mekânlarla ilintili olması muhtemel bazı ipuçları yakalanmıştır. “Kuzey mekânlar” olarak tanımladığımız bu mekân diziliminin kazıları devam etmekte olup bu yayında söz konusu alanın buluntularıyla birlikte bir ön değerlendirmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Urartu, Ayanis, Tapınak, Urartu Dini, Mimari

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, Erzurum/TÜRKİYE, <https://ror.org/03je5c526> misikli@atauni.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-6205-4117>

** Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, Ardahan/TÜRKİYE, <https://ror.org/042ejbk14>
oguzaras@ardahan.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-9291-1597>

*** Arkeolog, Ayanis Urartu Kenti ve Garibin Tepe Kazıları, Erzurum/TÜRKİYE, ilhanozgor66@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4063-5660>

**** Arkeolog, Ayanis Urartu Kenti ve Garibin Tepe Kazıları, Erzurum/TÜRKİYE, mst.mutlum@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-2141-3453>

***** Arkeolog, Ayanis Urartu Kenti ve Garibin Tepe Kazıları, Erzurum/TÜRKİYE, umutipek586@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8313-2161>

A Preliminary Assessment on the Northern Rooms of the Temple Complex Dedicated to the God Haldi in the Citadel of Ayanis

Abstract

Urartu Kingdom, which established its homeland in the high plateaus and mountains of Eastern Anatolia, experienced its most prosperous period in the mid-7th century BC. One of the most significant achievements during this period, accomplished by the Rusa, son of Argishti was the construction and development of the Ayanis Fortress/City. Continuous excavations at Ayanis since 1989 have revealed numerous architectural groups. Among these, the most important and captivating is undoubtedly the “Temple Complex,” dedicated to the chief god Haldi. Among the components of the Temple Complex – comprising the temple courtyard, *cella*, platform hall, storage rooms, and the northern rooms– the only area where excavations remain incomplete is the northern rooms. Although a portion of these rooms was excavated during the 1997-1998 seasons, they were subsequently backfilled before the work was finalized. Archaeological investigations in the Temple Courtyard revealed no evidence of a gateway along its western wall; consequently, a direct connection between the courtyard and the residential areas to the west could not be established. The ongoing excavation work in the northern rooms are poised to shed light on this connection. In 2020, with the commencement of a new excavation phase an area covering approximately 350 square meters was reopened. The excavations in these rooms, which are notable for their monumental dimensions, are set to continue in the upcoming seasons. Studies aimed at understanding the function of the northern rooms have yielded clues in the westernmost section of this arrangement, suggesting a likely association with residential areas. Although the excavation of the “northern rooms” is still in progress, this publication provides an initial assessment of the findings and data recovered from this area.

Keywords: Urartian, Ayanis, Temple, Urartian Religion, Architecture

1. Urartu Krallığı ve Ayanis Kenti¹

Van Gölü ve çevresinde Orta Demir Çağ sürecinde, MÖ birinci binyılın başlarında kurulan Urartu Krallığı'nın politik ve kültürel etki alanı; günümüzde Doğu Anadolu Bölgesi, Kuzeybatı İran, Irak'ın küçük bölümü ve kuzeyde Transkafkasya'da Aras Vadisi'ni de içine alan sınırlara sahiptir². MÖ 9 ve 7. yüzyıllar arasında bu geniş coğrafyada etkili olan Urartu Krallığı'nın siyasi tarihi üç temel döneme ayrılır³: Beylikler-Kuruluş, Gelişme ve Zirve-Yıkılış. Yaklaşık 250 yıllık süreçte krallık tahtında on üç kralın oturduğu yazılı belgelerden bilinmektedir. Krallığın son yüzyılına (MÖ 7. yüzyıl) karşılık gelen Zirve ve Yıkılış sürecini büyük oranda temsil eden Kral Argishti oğlu Rusa'dır. Krallığın son güçlü kralı olan Argishti oğlu Rusa Dönemi⁴, “Krallığın Rönesansı” olarak tanımlanmış ve onun döneminde idari yapılanmadan kapsamlı imar projelerine değin birçok yenilik hayata geçirilmiştir⁵. Argishti oğlu Rusa, yazıtlardan da bilindiği

1 Urartu arkeolojisinde uzun yıllardır bu yerleşimler “kale” olarak tanımlanmıştır. Son dönem araştırmaları, bu yerleşimlerin Urartu Krallığı'nın kentleri olması gerektiğini bize göstermektedir. Bu konuda devam etmekte olan bir doktora çalışması bu konunun daha detaylı verilerini ve Urartu'da kentleşmenin kriterlerini ortaya koyabilecektir. Bu konuda tartışmalar ve daha fazla bilgi için bk. Köroğlu 2012, 12-55; Danışmaz 2020.

2 Köroğlu 2012, 12-53.

3 Urartu Krallık Tarihi'nin ana hatları konusunda bk. Çilingiroğlu 1997; Köroğlu 2011, 12-53; Işık – Aras 2021,

4 Bu kralın kaçınıcı Rusa olduğu (II. veya III. Rusa) hâlâ tartışma konusu olduğu için “Argishti oğlu Rusa” ifadesi makalede tercih edilmiştir.

5 Çilingiroğlu 2007, 73-82.

üzere önemli bayındırlık faaliyetleri gerçekleştirerek kentler, kaleler, barajlar, bağlar ve bahçeler kurmuştur. Kralın inşa ettirdiği bilinen kentlerden biri olan Ayanis Kenti, özellikle son krali proje olması ile dikkatleri üzerine çekmektedir. Bu kralın ve olasılıkla Ayanis Kenti'nin ardından krallık, bir daha yeni bir kale/kent inşa edecek güçte olamamış ve yavaş yavaş tarih sahnesinden silinmeye başlamıştır⁶.

Urartuca adı *Rusahinili Eiduru-kai* (Eiduru Dağı'nın Önündeki Rusa'nın Kenti) olan Ayanis Kalesi, Van şehir merkezine 38 km uzaklıktadır (Harita 1). Kente adını veren Ayanis Köyü'nün yakınında ve Van Gölü'nün doğu kıyısında konumlanan Kent Sitadeli, adını aldığı Ayanis (Ağartı) Köyü'nün yakınında, gölün doğu kıyısındaki kireç taşından kayalık bir tepe üzerinde yer almaktadır. Buradaki ana kayanın düzleştirilmesi sonucunda planlanıp tasarlanarak inşa edilen kent sitadeli, Urartu Krallığı'nın günümüze en iyi korunarak gelen yerleşimlerinden biridir. 16 hektarlık bir alanı kaplayan kent sitadeli ve civarına yayılmış 80 hektara yaklaşan dış kent, deniz seviyesinden 1866 m yükseklikte bulunmaktadır. Kent, karşı kıyıda yükselen heybetli Süphan Dağı (Eiduru Dağı) ile gölün en muhteşem manzarasına sahiptir. Kentteki ilk sistemli kazılar, 1989 yılında Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu tarafından başlatılmıştır⁷ 1989 yılından 2012 yılına kadar kesintisiz devam eden sistemli kazılar, 2013 yılı itibarıyla yeni dönem kazıları adı altında Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji bölümünden Prof. Dr. Mehmet Işıklı başkanlığında sürdürülmektedir.

Kesintisiz 36 yıldır devam eden kazılar büyük oranda kent sitadeliinde yoğunlaşmıştır. Bu çalışmalar esnasında sitadelin görkemli sur duvarlarının önemli bir kısmı, büyük hacimli depolama alanları, elitlere ait mekânları ve Urartu Krallığı'nın inanç sistemine dair en zengin verileri sunan tapınak kompleksi gün ışığına çıkarılmıştır⁸. Urartu panteonunun baş tanrısı olan Haldi'ye ithaf edilen bu tapınak kompleksi; anıtsal kerpiç-taş mimarisi, özgün mimari teknik ve düzenlemelerinin yanı sıra alışılmamış mimari süslemeleriyle dikkati çeken bir yapılar grubudur. Şimdiye kadar sürdürülen kazılarda bu komplekse ait payeli ve depo odalı avlu, merkezi konumdaki çekirdek tapınak ve büyük bir podyumlu salon açığa çıkarılmıştır⁹. Ancak son üç sezondur kazılar, bu kompleksin önemli bir parçası olarak görülen ve hemen kuzey kanadında yer alan mekânların ortaya çıkarılmasına yönelik olarak sürdürülmektedir. Bu odalar, anıtsal boyutları ve güçlü kerpiç mimarisiyle dikkati çekmektedir. Bu çalışmada sadece kuzey mekânlardaki kazıların ilk üç sezonunda elde edilen verilerin genel bir değerlendirmesi ve tanıtımı yapılmıştır. Devam edecek kazılar neticesinde mekânların mimarisi ve işlevine yönelik daha sağlıklı değerlendirmeler yapılabilecektir (Resim 1).

2. Ayanis Sitadeliindeki Tanrı Haldi Tapınak Kompleksi

a. Araştırmalar

Ayanis Urartu Kenti'ndeki Tanrı Haldi Tapınak Kompleksi, kent sitadelinin merkezi ve en yüksek noktasında yer almaktadır. 1989 yılından 1999 yılına kadar gerçekleştirilen ilk on yıllık kazı çalışmaları sonucunda kentin doğu ve güney sur yapıları, anıtsal kapısı, doğu ve batı depo odaları gibi mekânların yanı sıra tapınak kompleksi ile ilişkili tapınak depoları, güney yamaç

6 Rusa'nın kentleri ve kuruluş tarihleri konusunda bazı tartışmalar olsa da Ayanis'in son krali kent olabileceği öne sürülmektedir. Detaylı bilgi için bk. Çilingiroğlu – Zimansky Rusa kentleri makaleleri.

7 Çilingiroğlu 1991, 201-207.

8 Çilingiroğlu 2001, 37-65; Aras – Köse 2021,79.

9 Işıklı – Ocak 2021,44-48.

yapıları ve tapınak alanı da ortaya çıkarılmıştır¹⁰. Bu alanlar içerisinde kuşkusuz en önemlisi, tapınak kompleksinde yer alan çekirdek tapınak *cella*'dır. *Cella* ve tapınak avlusunun büyük bir kısmı 1996-1997 sezonu kazıları sırasında açığa çıkartılmıştır. *Cella*'nın doğu konumlu olarak yer aldığı avlu, toplam 12 payeye ev sahipliği yapması nedeniyle payeli avlu olarak adlandırılmıştır¹¹.

Ayanis kazılarında ikinci dönemin başladığı 2012 yılını takip eden süreçte ise kompleksin ve *cella*'nın doğu kanadında konumlanan, podyumlu salon olarak adlandırılan anıtsal boyutlu krali-dinî bir yapı açığa çıkartılmıştır¹². 2020 yılına gelindiğinde ise tapınak kompleksinin sadece kuzey kanadında arkeolojik kazı çalışmalarının yetersiz kaldığı gözlenmiş ve bu tarih itibarıyla kuzey mekânlar olarak adlandırılan alanda kazı çalışmalarına başlanmıştır (Resim 2).

b. Tapınak Kompleksinin Mimarisini ve Mekânları

Urartu krallığının inanç sistemine dair en önemli unsurları barındıran Ayanis kenti Tanrı Haldi Tapınak Kompleksi içerisinde yer alan ve bu kompleksin bir parçası olarak değerlendirilen mekânlar beş temel başlıkta ele alınmaktadır: tapınak avlusu, tapınak depo odaları, çekirdek tapınak *cella*, podyumlu salon ve kuzey mekânlar (Resim 3).

Tapınak Avlusu

Urartu kalelerinde şimdiye kadar kazılan ve tapınak olarak adlandırılan yapılar, bir avlu ve çekirdek tapınaktan oluşmaktadır. Tapınak alanları genellikle kare planlıdır ancak Ayanis tapınak avlusunda olduğu gibi tapınak alanlarının kurulduğu zeminin yapısına göre planlarda bazı değişimler gözlenmektedir. Altıntepe'de tapınak avlusu 27x27 metre ölçülerinde iken¹³ diğer kalelerde ölçüler kesin olmamakla birlikte Çavuştepe İrmuşini Tapınağı'nın avlusu¹⁴ yaklaşık 21,5x21,5 m, Kayalıdere tapınak avlusu ise 23x23 m ölçülerindedir¹⁵. Bu yerleşimlerdeki kazılar tamamlanmadığı için tapınak alanının ölçüleri alınamamaktadır. Toprakkale, Aznavurtepe ve Yukarı Anzaf kalelerindeki tapınakların ise tahribat nedeniyle ölçülmesi mümkün olmamıştır.

Ayanis Sitadeli'ndeki Haldi Tapınak Kompleksi'nin tapınak avlusu, Urartu tapınaklarının bilinen mimari özelliklerinden farklı, kendine özgü bir düzenleme sergilemektedir. Bu farklılık, arazi kullanımındaki Urartulu mimar ve ustaların becerisinden kaynaklanmaktadır. Ana kayanın şekline göre mimari, olağanüstü bir başarı ile dizayn edilmiştir. Tapınak avlusunun ölçüleri kuzey-güney hattı boyunca 33 m, doğu-batı hattında tapınağın kuzeyinde kalan kısım 33 m, güneyinde kalan kısım ise 37 m'dir¹⁶. Ayrıca son dönem kazıları esnasında tapınağın güneydoğu köşesinde, 1,5 m genişliğinde ve zemini su mermeri plaka kaplı bir kapı tespit edilmiştir. Bu sayede tapınak avlusuna giriş-çıkışı sağlayan kapı sayısı şimdilik ikiye çıkmıştır. Bahsi geçen ilk kapı, tapınak avlusunun kuzeydoğu köşesinde yer alan kapıdır ve bu aynı zamanda podyumlu salona geçişi sağlamaktadır (Resim 3).

10 Ayanis Kenti ve kazıları hakkında genel bilgi için bk. Çilingiroğlu – Salvini 2001; Işık – Aras 2021.

11 Çilingiroğlu 2001, 37-65.

12 Işık vd. 2019, 84-89; Akın Aras vd. 2021, 365-372.

13 Karaosmanoğlu 2020, 268.

14 Erzen 1978, 10.

15 Burney 1966,68-69.

16 Aras – Köse 2021, 80.

Tapınak avlusu kabaca 1200 metrekarelik bir alana sahiptir. Avlu içerisinde köşeleri rızaliteli 12 adet paye yer almaktadır (Resim 3). Avlunun etrafı kerpiç duvarlar ile çevrilidir. Kerpiç duvarlar ile payeler arasında yaklaşık 3,5 m'lik bir mesafenin bulunması ve kazılar sonucunda bu alanlardan ele geçen kalas parçaları, payeler ile duvarlar arasında üstü örtülü bir sundurmanın varlığına işaret etmektedir¹⁷. Payeler üzerinde, duvarlara asılı durumda bulunması gereken ve tapınakta gerçekleştirildiği düşünülen dinî ritüel ve seremonilere ilişkin bilgi sunan çok sayıda eser ortaya çıkarılmıştır¹⁸. Bu eserlerin, dinî aktivitelerin sona ermesinin ardından olasılıkla avlunun hemen güneyinde yer alan tapınak depo odalarına taşındığı düşünülmektedir¹⁹.

Tapınak Depo Odaları

Tapınak avlusunun güney kesiminde konumlanan depo odaları, tapınak avlu zemininden ortalama 5-5,5 m derinlikte, ana kayanın konumu ustaca kullanılarak inşa edilmiştir. Toplam yedi odadan oluşan bu mekânlar, tapınak güney duvarı boyunca doğu-batı doğrultusunda sıralanmaktadır. Bu odalara giriş, tapınak avlusunun güneydoğu kesiminde, tapınak doğu duvarına uzanan paralel bir oda ile sağlanmıştır²⁰. Tapınak avlusundan depo odalarına iniş ise kademeli olarak inşa edilen basamaklar ile sağlanmaktadır. Tapınak avlusunda gerçekleştirilen kült aktiviteleri ve seremonilerde kullanılan, çoğu Tanrı Haldi'ye ithaf edilmiş çeşitli metal eserler, bilhassa silahlar, bu depo odalarında muhafaza edilmekteydi²¹ (Resim 3).

Çekirdek Tapınak

Standart Urartu çekirdek tapınağı, köşelerinde çoğunlukla rızalite olarak adlandırılan çıkıntılara/payandalara sahip, tek odalı kare planlı bir yapı olarak tanımlanmaktadır²². Şimdiye kadar Yukarı Anzaf, Aznavurtepe, Kayalıdere, Çavuştepe ve Ayanis'teki de dahil olmak üzere yapılan kazılarda bir dizi çekirdek tapınak gün ışığına çıkarılmıştır. Bu tapınaklar, bazen basamaklarla ulaşılan girintili kapılara sahiptir ve son derece kalın duvarlar arasından geçen koridor benzeri bir geçitle kare *cella*'ya ulaşılmaktadır. Her bir çekirdek tapınağın boyutları farklı olsa da temel planları çoğunlukla aynıdır²³. Bu tapınaklar arasında 10x10 metre ölçüleriyle en küçük boyuta sahip olan tapınak Çavuştepe İrmuşini Tapınağı'dır²⁴. Altuntepe Tapınağı ise 13,80x13,80 m ölçüleriyle en büyük Urartu tapınağı olma özelliğine sahiptir²⁵. Diğer tapınakların ölçüleri ise yaklaşık 12,50x13,60 m'dir²⁶. Körzüt Kalesi'nde 2016 yılı kazı sezonunda gerçekleştirilen kurtarma kazıları esnasında iç ölçüleri 3,80 m olan kare planlı bir tapınak da ortaya çıkarılmıştır²⁷.

17 Aras – Köse 2021, 83.

18 Çilingiroğlu 2001, 37-65.

19 Çilingiroğlu 2006, 75-80.

20 Batmaz 2015, 183-195.

21 Çilingiroğlu 2008, 187-196; Aras – Köse, 2021, 86-87.

22 Çilingiroğlu 2012, 297.

23 Urartu tapınakları hakkında genel bilgi için bk. Çilingiroğlu 2012, 295-307; Işıklı 2023, 129-152.

24 Erzen 1978, 10.

25 Özgüç 1969, 5; Karaosmanoğlu 2020, 268.

26 Çilingiroğlu 2012, 298.

27 Uslu 2021, 127. Körzüt Kalesi'nden devam eden çalışmalarda ikinci bir tapınaktan söz edilmektedir ancak henüz yayımlanmamıştır.

Ayanis kent sitadelinin tepe noktasında, tapınak avlusu içerisinde yer alan *cella* 1997 yılı kazıları sırasında gün yüzüne çıkarılmıştır²⁸. *Cella*, köşeleri rizalitli, kare planlı tipik bir Urartu tapınağı formundadır. Çekirdek tapınak 13x13 m dış ve 4,60 x 4,60 m iç ölçülerinde olup tapınağın doğusunda bulunan “podyumlu salona” bitişik olarak inşa edilmiştir. Bu *cella*’nın diğer Urartu tapınaklarından farklı olduğuna ilişkin ilk veriler, *cella*’nın ön duvarlarına işlenen 16 m uzunluğundaki yazıttan anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi Urartu tapınak yazıtları kısa ve son derece standart ifadeler içermektedir²⁹. Urartu’nun en uzun ve en iyi korunan bu tapınak yazıtı ...*Efendi Haldi’ye, Argiştı oğlu Rusa bu susi’yi inşa etti. Rusa’nın Eiduru Dağı Karşısındaki Kenti’nde mükemmel bir Haldi Kapısı yaptırdı ve Haldi’ye adadı* ifadeleriyle başlamaktadır. Giriş koridorundan içeri doğru ilerlediğinde, Urartu sanatında şimdiye kadar eşine rastlanmayan kakma tekniğininde bazalt bloklara işlenmiş motifler yer almaktadır. *Cella*’nın doğu duvarına bitişik olarak su mermerinden bezemeli bir podyum inşa edilmiştir³⁰. Tümüyle Ayanis’e özgü bu podyum 1,70 m uzunluğunda, 1,60 m genişliğinde ve 0,70 m yüksekliğindedir. Su mermerinden podyumun üzeri, Urartu mitolojisine ve mistik dünyasına ait karmaşık yaratıklar ile hayat ağacı motifleri (Resim 4) ile bezenmiştir³¹.

Podyumlu Salon

Tapınak kompleksinin en dikkati çeken mekânlarından biri olan “podyumlu salon”, 2015 yılında başlayan yeni dönem kazılarında ortaya çıkarılmıştır. *Cella*’nın hemen arkasında, kompleksin doğusunda yer alan podyumlu salon dikdörtgen bir plana sahiptir. Mekân bir ana oda ve bir arka odadan (Resim 3) oluşmaktadır³². Ana odanın ölçüleri 22x8 m iken, arka odanın ölçüleri ise 4,5x8 m’dir. Yaklaşık 250 m²’lik bir alanı kapsayan salonun tabanında iki farklı yapı malzemesi kullanılmıştır. Mekânın güneybatı kısmında yer alan ve farklı bir işlev için kullanıldığı düşünülen 15 m² alan su mermeri ile döşeli iken zeminin diğer kısmı kerpiç bloklarla döşenmiştir. Podyumlu salonu çevreleyen duvarların önemli bir bölümü günümüze sağlam bir şekilde ulaşmıştır. Yükseklikleri 2 ile 3 metre arasında değişen duvarlar sıvalı ve *Urartu Mavisı* adı verilen Anadolu’nun ilk sentetik boyası ile süslenmiştir³³.

Podyumlu salonun en önemli mimari unsuru, benzeri *cella*’da bulunan su mermeri podyumdur (Resim 3). Mekânın güney kısmında yer alan bu podyum 2,50 x 2,60 m boyutlarında ve 76 cm yüksekliğindedir. Üst kısmın güney bölümünde yan yana dizilmiş dört adet eşit büyüklükte dikdörtgen blok, podyumun kuzey bölümünde ise dört adet eşit büyüklükte kare su mermeri blok bulunmaktadır. Podyum, yan yüzlerinde yedi blok olmak üzere toplam on beş su mermeri bloktan oluşmaktadır. Podyumun zemin ile doğrudan temasını kesmek amacıyla yapı ahşap hatıllar üzerine oturtulmuştur. İç kısmı kerpiç ve ahşap elemanlarla örülen podyumun dış yüzeyleri su mermeri plakalarla kaplanmıştır. Platform yüzeyi kazıma tekniğinde *çizi bezek* işlenmiş zarif motiflerle süslenmiştir. Bu platform üzerinde, 30 cm genişliğinde on kuşaktan oluşan bezeme şeridinde hayat ağacı, kanatlı yaratıklar, kanatlı aslan, kartal başlı aslan, kanatlı grifon ve sfenks gibi mitolojik varlıklar betimlenmiştir (Resim 5).

28 Çilingiroğlu 2001, 37-65; Aras – Köse 2021, 94.

29 Işıklı 2023, 129-152.

30 Akın Aras 2022, 137-147.

31 Çilingiroğlu 2001, 37-65.

32 Işıklı – Aras 2018, 161-170.

33 Çilingiroğlu 2014, ayrıca bk. Işıklı vd. 2019, 84-99.

3. Kuzey Mekânlar

1990'lı yılların ortalarına gelindiğinde sitadelde ve özellikle Haldi Tapınak Kompleksi'nde sürdürülen kazılar sayesinde kompleksi oluşturan çeşitli mekânlar hakkında önemli bilgiler elde edilmiştir. Son dönem kazılarında podyumlu salonun açığa çıkarılmasıyla birlikte tapınak avlusunun doğu, güney ve batı kesimlerine ilişkin veriler büyük ölçüde elde edilmiş; özellikle tapınak alanının kuzeyi ile bağlantılı mekânlar üzerine yoğunlaşılması gerektiği anlaşılmıştır. Günümüze oldukça iyi korunarak ulaşan ve Urartu tapınak mimarisinin en sıra dışı örneklerinden biri olarak değerlendirilen Haldi Tapınak Kompleksi için planlanan kapsamlı restorasyon ve konservasyon çalışmalarının sağlıklı bir biçimde yapılabilmesi için bu alandaki kazıların tamamlanması ve tüm mimari kontekstin ortaya konması gereklidir. Bu amaçla daha önce kısa süreli kazı çalışmaları yürütülen ve kesin sonuçlara ulaşamayan kompleksin kuzeyindeki alanda da kapsamlı kazı çalışmaları başlatılmıştır.

3.1. Kazılar

Tapınak alanı ile bağlantılı olması muhtemel ve kuzey mekânlar olarak tanımlanan mimari yapı dizisi, sitadelin kuzey kesimi boyunca uzanmaktadır³⁴. Nitekim tapınak avlusunda 2000'li yıllar boyunca devam eden kazılarda avlunun kuzey duvarı üzerinde (batıya doğru) iki adet kapı geçidi tespit edilmiş fakat o dönemde bu alanlarda kazılara devam edilmemiştir. Tapınak kompleksinin kazılmamış bu tek alanının (kuzey bölüm) ölçüleri kuzey-güney yönünde yaklaşık 20 m, doğu-batı yönünde ise 40 m'dir. Alanın kuzeyinde üst seviyelerde daha önce açığa çıkarılmış ve Orta Çağ'a ait sur yapısı olması muhtemel anıtsal bir duvar bulunmaktadır. Bu duvarın uzunluğu 37 m, kalınlığı 1,60 m olarak ölçülmüştür. Ayrıca duvarın doğu kesiminde 1,80 x 1,30 m ölçülerinde iki kule yapısının yer aldığı tespit edilmiştir. Nitekim tapınak alanının farklı kesimlerinde benzer Orta Çağ sur duvarlarına rastlandığı rapor edilmiş fakat o dönem kazı stratejileri gereği bunların büyük bir kısmı belgelendikten sonra kaldırılmıştır. Son dönem kazılarında ortaya çıkan bu anıtsal duvarın ise kazı stratejisini olumsuz etkilemediği değerlendirilerek zaten sağlam olan yapısı gerekli yerlerde onarılarak olduğu gibi korunması sağlanmıştır.

1999 yılında, yukarıda da söz ettiğimiz gibi kapı geçitlerinin ortaya çıkarıldığı noktalarla bağlantılı mekânları tespit etmek amacıyla kazılara başlanmıştır. Tapınak alanının kuzeyinde yer alan kuzey mekânlarında yürütülen sınırlı çalışmalar sonucunda, tapınak avlusuna bağlanan C24 gridinde bir mekân, bu mekâna ait bir kapı girişi ve ayrıca B26 gridinde yer alan muhtemel dikdörtgen planlı bir mekân kısmen ortaya çıkarılmıştır. C24 gridindeki bu girişin hemen batısında ve yine avluya bakan cephede kapı ya da geçiş işlevi görmüş olabileceği düşünülen bir açıklığa sahip mimari unsur da tespit edilmiştir. Ancak bu alanlarda kazı çalışmalarının genişletilmemesi nedeniyle mekânların boyutları ve işlevleri hakkında kazı raporlarında ve yayınlarda yeterli ve kesin bilgiler yer almamaktadır³⁵. Yeni dönem kazıları ile birlikte, daha önce kısmen kazılmış ancak hava koşulları nedeniyle tahribata uğramış veya hiç kazısı yapılmamış bu alanlarda çalışmalar yeniden başlatılmıştır. Bu çalışmalarla mimari yapının ortaya çıkarılması ve tapınak kompleksi ile olan bağlantısının anlaşılması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda 2020 yılından itibaren söz konusu alanda kazı çalışmalarına başlanmıştır (Resim 3).

³⁴ Işıklı – Sezer 2022, 61-72.

³⁵ Aras – Köse 2021, 95.

3.2. Mimari

Tapınak alanının kuzeyinde konumlanan mekânlarda mevcut çalışmalar neticesinde, komplekste daha önce ortaya çıkarılan mimariye kıyasla daha mütevazi boyutlarda mekânlar ortaya çıkarılmıştır. Bu alandaki iki mekânın (1 ve 2 no.lu), kazısı devam eden mekânlara (3 ve 4 no.lu) göre daha küçük ölçülere sahip olabileceği düşünülmektedir (Resim 2). Boyutlarının mütevazi olmasına karşın duvarları oldukça kalın ve zeminleri oldukça derindir. Bu mekân dizisinin batısında yer alan 1 no.lu mekânda, sitadel yamacının eğimi de göz önünde bulundurularak kireçtaşından kademeli duvar temeli oluşturulmuştur (Resim 6). 1 no.lu mekânın doğu, kuzey ve güney duvarları net olarak ortaya çıkarılmıştır. Hemen doğusunda bulunan diğer mekândan ise kalınlığı 2 m olan kerpiç duvarla ayrılmıştır.

1 no.lu mekânın, bodrum kat üzerinde yer alan iki kat ile birlikte toplamda üç katlı olduğu düşünülmektedir. Ancak birkaç büyük ahşap hatul dışında üst yapıya dair mimari açıdan net veri ele geçmemiştir. Bu durum, mekânların anıtsal kerpiç duvarlarının deprem nedeniyle yıkılması sonucu oluşan tahribat ile Orta Çağ yerleşim tabakası ve özellikle bu döneme ait anıtsal sur duvarı tarafından meydana getirilen tahribatla açıklanabilir. Bu nedenle üst katlara ilişkin veriler oldukça sınırlıdır. İkinci kata dair bizlere ipucu veren en önemli unsur ise duvar kesitlerinde görülen muhtemel kapı girişi boşluklarında oluşan yıkıntı ve yoğun yangın izleri arasındaki kat aralığı izleridir. Buna ek olarak birinci ve ikinci kat arasında olabileceğini düşündüğümüz kısımda, doğu batı yönlü uzanan oldukça kalın ve yanmış ahşap hatullar tespit edilmiştir (Resim 7).

1 no.lu mekânın birinci katının güneyinde, tapınak avlusuyla bağlantılı bir kapı girişi tespit edilmiştir. Ayrıca batı kesimde gözlemlenen yıkıntı izlerinden hareketle burada ikinci bir kapı girişi bulunabileceği düşünülmektedir. Bu veriler doğrultusunda söz konusu mekânın bir koridor aracılığıyla evsel mekânlara bağlanmış olabileceği değerlendirilmektedir (Resim 8a). Alandaki kazılar tamamlandığında bu katın doğu veya batısındaki mekânlarla herhangi bir bağlantısının olup olmadığı daha net biçimde ortaya konabilecektir. Katlar arasındaki taban-zemin unsuru ise yine Urartu mimarisinde sıkça karşılaştığımız ahşap hatullar ve hasır örgüler ile inşa edilmiştir. Zeminin ise yine Urartu'dan alışık olduğumuz mıcır üzerine döşenen kerpiç bloklardan oluştuğunu görülmektedir.

Tapınak avlusunun kuzeyindeki mekânlardan bir diğeri olan 2 no.lu mekânda ilk çalışmalar 1999 yılında başlamıştır. O dönemde yaklaşık 6,30x7,90 m ölçülerindeki bir alanda başlanılan çalışmalarda net bir mimari unsura ve başka bir bulguya rastlanılmamıştır. Yeni dönem kazıları ile birlikte 2021 yılında 2 no.lu olarak adlandırılan bu mekânın bütün duvarları gün yüzüne çıkarılmıştır. Duvarlardaki yıkıntı izlerine bakıldığında bu mekânın da diğerlerinde olduğu gibi birden fazla kata sahip olabileceği düşünülmektedir. 1 no.lu mekânda olduğu gibi bu mekânda da yoğun bir yangın izine rastlanmıştır (Resim 9). 2 no.lu mekân, hemen batısındaki 1 no.lu mekândan 2 m kalınlığındaki bir duvarla ayrılmaktadır ve iki mekân arasında doğrudan bir geçiş bulunmamaktadır. Bu mekânın güneybatısında yer alan kapıyla birlikte tapınak avlusuna geçiş sağlanmaktadır. Mekânın doğusunda ise kuzey mekânlara ait diğer alanlara geçişi sağlayan ve kapı boşluğu olduğu düşünülen bir mimari unsur görülmektedir (Resim 8b). Ancak yoğun yıkıntı ve dolgu kerpiç nedeniyle bu alanın gerçek bir geçiş olup olmadığı konusunda kesin bir yorum yapmak şu aşamada mümkün değildir.

Bu iki mekânın doğusundaki alanda tahribatın daha büyük boyutlarda olduğu açılan kesitlerden anlaşılmaktadır. Alanda yürütülen çalışmalar, 3 ve 4 no.lu mekânların varlığına işaret etse de kazıların henüz başlangıç aşamasında olması sebebiyle mimari unsurlara dair kesin bir yorum yapmak güçtür. Kesitlerdeki kerpiç blokların sayıları ve ölçüleri, kuzey ile güney duvarların ortalama 6 m yüksekliğe sahip olduğunu göstermektedir. Mevcut tahribat evreleri incelendiğinde; önce güney duvarın yıkıldığı, ardından kuzey duvarın onun üzerine çöktüğü anlaşılmaktadır (Resim 8c). Yoğun tahribat nedeniyle duvar hatları netleştirilememiş ve henüz bir buluntuya rastlanmamıştır. Bununla birlikte, 4 no.lu mekânın doğu duvar kesitinde -diğer mekânlardan farklı olarak- bir kapı açıklığına dair herhangi bir ize rastlanmamıştır (Resim 8d).

3.3. Buluntular

“Kuzey Mekânlar” olarak tanımlanan ve anıtsal kerpiç mimarisi ile dikkat çeken bu odalardan 1 no.lu mekânda diğerlerinden farklı olarak oldukça dikkat çekici ve zengin buluntular ele geçmiştir. Bu odanın zeminine ulaşıncaya kadar yapılan kazılarda yaklaşık 7 m derinliğe inilmiştir. Bu mekânda ele geçen ve Ayanis Kenti için ünik nitelik taşıyan en önemli eser, bronz ve demir metallerin birlikte kullanılmasıyla üretilmiş, dört adet tunç tekerleğe sahip bir araçtır (araba?) (Resim 10). Bu eserin benzer bir tasvirine Van Toprakkale kazılarında ele geçen bir mühür üzerinde rastlanmaktadır³⁶. Ayrıca Yukarı Anzaf Kalesi’nden ele geçirilen ve günümüzde Van Müzesi’nde sergilenen iki adet tunç tekerlek de boyutları itibarıyla böyle bir araca ait olmalıdır³⁷. Bu tür tekerlekli küçük boyutlardaki araçların işlevi konusunda iki temel olgu öne çıkmaktadır. Assur örnekleri dikkate alındığında bunların, mangal olma ihtimali söz konusu olabileceği gibi³⁸ Toprakkale mührü üzerindeki tasvirde de görüldüğü gibi kült heykelini taşıyan bir araç olması da mümkündür³⁹. Bu özgün eser üzerinde gerçekleştirilecek kapsamlı restorasyon ve konservasyon çalışmalarının ardından eser ayrıntılı bir şekilde yayın sürecine hazırlanacaktır.

Kuzey mekânlarda yürütülen kazılar sırasında ele geçirilen bir diğer ünik eser ise bronz bir süsleme levhasıdır. Ayanis Kenti ve hatta Urartu arkeolojisi için oldukça önem arz eden bu levha, söz konusu alanın evsel mekânlarla bağlantılı olduğu düşünülen dar bir koridorda bulunmuştur. (Resim 10) Ayanis’te çok sayıda ele geçen bronz levhalardan⁴⁰ farklı olarak yanlardan basık, kare/eşkenar dörtgen formundaki bu süsleme elemanın benzer çizimleri Urartu duvar resimlerinde görülmektedir⁴¹. Bunun yanı sıra başkent Tuşpa’nın kayalıklarına oyulmuş, kralî kaya mezarlarının duvarlarında da süsleme unsuru olarak kullanıldığını gösteren izlere rastlanmıştır⁴². Ayrıca Urartu Krallığının komşusu olan her açıdan yakın ilişki ve etkileşim içerisinde olduğu Assur Krallığının kültür envanterinde de benzer levhaların, pişmiş topraktan üretilen örneklerinin varlığı bilinmektedir⁴³. Bu mekânda kayda geçen diğer önemli buluntular ise; iki adet demir ok ucu, seramikler, hayvan kemikleri ve mimari açıdan önem arz eden bol miktarda yanmış ahşap parçalarıdır. Bunların yanı sıra bodrum kat olarak nitelendirilen alanda zemin

36 Barnett 1954, 10.

37 Belli 2007, 189, Çiz. 6.

38 Kertai 2015, 189-193.

39 Barnett 1954, 10.

40 Bu bronz levhaların ayrıntılı analizi ve değerlendirmesi tamamlanmış olup, söz konusu çalışma baskı aşamasındadır.

41 Özgüç 1969, LV Fig. 2

42 Konyar 2011, 206-231; Sevin 2012, 11-96.

43 Albenda 1991, 46.

üzerinden kırık bir halde gelen, etrafı irili ufaklı taşlarla döşeli büyük boyutlu seramik kap da ele geçen buluntular arasında yerini alır. Bunlar dışında bir bronz sadak, bir adet demir mızrak ucu, bir demir çivi ve bir yazıt parçası diğer önemli buluntular arasındadır. 2 no.lu olarak tanımladığımız mekânda ise yeni buluntular olmamakla beraber sadece 1999 yılındaki çalışmalar sırasında ele geçen buluntular söz konusudur⁴⁴. Bunlar genellikle seramik ve kemik ile sınırlıdır.

Sonuç

Ayanis Kent sitadelinin en önemli yapı grubu olan Haldi Tapınak Kompleksi, Yakın Doğu antik çağ mimarisinde kamusal nitelikte dinî ve kralî yapıların bir arada görüldüğü yapı gruplarının dağlık kesimdeki özel örneklerinden biridir. Hitit, Geç Hitit, Assur, Babil ve Pers gibi politik, askerî ve kültürel açıdan emperyal nitelik taşıyan devletlerin başkent ve önemli merkezlerinde de tapınak-saray kompleksleri olarak tanımlanan benzer yapı grupları görülmektedir⁴⁵. Krallığın gücünü ve ihtişamını simgeleyen bu yapılar, kent sitadellerinin en özel lokasyonlarında yer almaktadır. Mimarisinden mekân işlevselliğine değin farklılık gösterebilen bu yapı gruplarında dinî ve kralî öğeler her zaman ön plandadır. Tapınaklar, saraylar, depolar, kralî mekânlar ve salonlar bu komplekslerin en karakteristik mekânlarıdır. Benzer kompleksler, Demir Çağı'nda Doğu Anadolu'da merkezi politik örgütlenmenin ilk güçlü temsilcilerinden biri olan Urartu Krallığı'nın kralî kentlerinde de görülmektedir⁴⁶.

Çekirdek tapınağı, podyumlu salonu, tapınak depo odaları ile Ayanis Haldi Tapınak Kompleksi'nin şimdiye değin kazısı yapılmamış tek alanı olan "Kuzey Mekânlar" da ki kazılar son üç yıldır (2020-2022 yılları) devam etmektedir. Burada tespit edilen kerpiç mimari, Ayanis ve Urartu mimarisinde görmeye alıştığımız şekliyle anıtsal niteliktedir. Yer yer 3 metreye kadar korunagelmiş olan duvarların kalınlıkları 4 ila 6 m arasında değişebilmektedir. Bu anıtsal kerpiç duvarlar dışında kuzey mekânların birden çok katlı olabileceğine dair bir dizi işaret bulunmaktadır. Zemin katlarının ise ana kaya ile ilintili bir biçimde depo yapısı olarak düzenlenmiş olabileceği düşünülmektedir. Bugün gelinen aşamada mekânların net planını ortaya koyabilmek mümkün olmasa da birbirleriyle ve tapınak alanıyla bağlantılı oldukları anlaşılmaktadır. Buluntu açısından mekânların tapınak alanının diğer mekânlarına kıyasla çok zengin ve şaşırtıcı olduğu söylenemez. Batıdaki ilk (1 no.lu) mekândan ele geçen bronz araba ve levha dışında Ayanis kazıları için standart hale gelen bulgular (seramikler ve bronz parçalar gibi) söz konusudur. Diğer mekânlar için ise herhangi bir bulgudan söz etmek güçtür.

Bu aşamada elde edilen mimari düzen ve buluntu grubu dikkate alındığında mekânların işlevleri hakkında kesin bir değerlendirme yapmak mümkün değildir. Bununla birlikte söz konusu mekânların tapınak alanı ve alanın hemen batısında yer alan, kentin politik ve dinî elitlerinin yaşadığı düşünülen domestik mekânlarla bağlantılı olması güçlü bir olasılık olarak değerlendirilmektedir. Nitekim 1 no.lu mekânda ele geçen bronz araba ve bronz süsleme levhası gibi ünik metal buluntular bu görüşü destekleyen önemli veriler olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte kuzey kanattaki mekânların kesin işlevleri ve kompleks içerisindeki konumlarına dair daha ayrıntılı değerlendirmeler ancak kazıların tamamlanmasıyla mümkün olacaktır.

44 Çilingiroğlu vd. 2001, 290.

45 Frankfurt 1954.

46 Van Loon 1966, 38-60; Forbes 1983.

Yazar Katkıları/Writer Contributions

Çalışmanın Tasarlanması/Planning of the Study	Yazar/Author-1 (%20) - Yazar/Author-2 (%20) - Yazar/Author-3 (%20) - Yazar/Author-4 (%20) - Yazar/Author-5 (%20)
Veri Toplanması/Collecting Data	Yazar/Author-1 (%20) - Yazar/Author-2 (%20) - Yazar/Author-3 (%20) - Yazar/Author-4 (%20) - Yazar/Author-5 (%20)
Veri Analizi/Data Analysis	Yazar/Author-1 (%20) - Yazar/Author-2 (%20) - Yazar/Author-3 (%20) - Yazar/Author-4 (%20) - Yazar/Author-5 (%20)
Makalenin Yazımı/Writing the Article	Yazar/Author-1 (%20) - Yazar/Author-2 (%20) - Yazar/Author-3 (%20) - Yazar/Author-4 (%20) - Yazar/Author-5 (%20)
Makale Gönderimi ve Revizyonu/ Submission of the Article and Revisions	Yazar/Author-1 (%20) - Yazar/Author-2 (%20) - Yazar/Author-3 (%20) - Yazar/Author-4 (%20) - Yazar/Author-5 (%20)

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir / The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.

Değerlendirme

Bu makale en az iki hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim

hoyuk@ttk.gov.tr

Yapay Zeka Kullanımı

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zekâ tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazarlar tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.

Lisans

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

Review

This article has been reviewed by at least two reviewers using a double blind peer review model. A similarity check was performed to confirm that it was free of plagiarism.

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles were complied with during the preparation of this study and all the works referred are mentioned in the bibliography.

Complaints

hoyuk@ttk.gov.tr

Use of Artificial Intelligence

No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. The entire content of the manuscript was produced by the authors in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.

License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

KAYNAKLAR**Akın Aras 2021**

Akın Aras, A., *Tanrı Eiduru'nun Gölgesinde Bir Urartu Kenti AYANİS*, ed. M. Işıklı – A. A. Aras, Ege Yayınları, İzmir.

Akın Aras 2022

ARAS, A., *Ayanis Kalesi'nden Ele Geçen Taş Eserlerin Teknik ve Stilistik Açından Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi), Erzurum.

Akın Aras vd. 2021

Akın Aras, A. – Aras, O. – Özdemir, M. A., “Ayanis Kalesi Podyumlu Salon Taş ve Metal Buluntuları” *ODUSOBİAD* 11/2, 365-376.

Albenda 1991

Albenda P., “Decorated Assyrian Knob-Plates in the British Museum” *Iraq* 53, 43-53.

Aras – Köse 2021

Aras, O. – Köse S., *Tanrı Eiduru'nun Gölgesinde Bir Urartu Kenti AYANİS*, ed. M. Işıklı – A. A. Aras, Ege Yayınları, İzmir.

Barnett 1954

Barnett, R. D., “The Excavations of the British Museum at Toprakkale, near Van: Addenda”, *Iraq* 16/1, 3-22, Taf. 1-3.

Batmaz 2015

Batmaz, A., “Ayanis Kalesi'ndeki Haldi Tapınağı'nın Depo Odaları”, *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler II/international Symposium on East Anatolia South Caucasus Cultures Proceedings II*, ed. M. Işıklı – B. Can, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 154-165.

Belli 2001

Belli, O., “Excavations at Upper and Lower Anzaf Urartian Fortresses”, *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey*, ed. Oktay Belli, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 165-171.

Belli 2007

Belli, O., “2006 Yılı Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Kazısı”, *29. Kazı Sonuçları Toplantısı 1*, Kocaeli.

Burney 1966

Burney, C., “A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayahdere”, *AnSt* 16, Taf. 55, 1-25.

Çilingiroğlu 1991

Çilingiroğlu, A., “Van-Ayanis (Ağartı) Kalesi Kazıları”, *12. Kazı Sonuçları Toplantısı (28 Mayıs-1 Haziran)*, C 1, Ankara, 201-207.

Çilingiroğlu 1997

Çilingiroğlu A., *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir.

Çilingiroğlu 2001

Çilingiroğlu, A., “Military Architecture Temple Area Storerooms”, *Ayanis I: Ten Years Excavations at Rusahinili Eiduru-kai Temple Area 1989-1998*, ed. A. Çilingiroğlu – M. Salvini, Roma: Istituto per gli studi micenei ed egeo-anatolici CNR, Rome. 37-65.

Çilingiroğlu 2006

Çilingiroğlu, A., “Ayanis Urartu Tapınağının Mülkleri”, *Anadolu Arkeolojisine Katkılar: 65. Yaşında Abdullah Yâylah'ya Sunulan Yazılar*, ed. T. Takaoglu, Hitit Color Yayınları, İstanbul.

Çilingiroğlu 2007

Çilingiroğlu, A., “Urartulu Arğişti Oğlu Kral Rusa: Bir Başarı Öyküsü”, *TÜBA-AR 5*, 117-123.

Çilingiroğlu 2008

Çilingiroğlu, A., “Ayanis Kalesi Depo Odaları ile İlgili Bazı Öneriler”, *Muhibbe Darga Armağanı*, ed. T. Tarhan – A. Tibet – E. Konyar, İstanbul, 187-196.

Çilingiroğlu 2012

Çilingiroğlu, A., “Urartian Temples”, *Bianili-Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007*, ed. S. Kroll – C. Gruber – U. Hellwag – M. Roaf – P. Zimansky, Acta Iranica 51, Peeters, Leuven, 295-307.

Çilingiroğlu 2014

Çilingiroğlu, A., “Ayanis Kalesi'nde Mısır Mavisi (Egyptian Blue)”, *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin'e Armağan*, ed. Aynur Özfirat, Ege Yayınları, İstanbul.

Çilingiroğlu vd. 2001

Çilingiroglu, A. – Abay, E. – Derin, Z., “1999-2000 Yılları, Van Ayanis Urartu Kalesi Kazıları” *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 287-297.

Çilingiroğlu – Salvini 2001

Çilingiroğlu, A. – Salvini, M., “Historical Background of Ayanis”, *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, CNR, Rome.

Danışmaz 2020

Danışmaz, H., *Urartu Krallığı Yönetim ve Organizasyon*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Erzen 1978

Erzen, A., *Çavuştepe I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Forbes 1983

Forbes, T. B., *Urartian Architecture*, BAR International Series 170, Oxford.

Frankfort 1954

Frankfort H., *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, Penguin, London.

Işıklı – Aras 2018

Işıklı, M. – Aras, O., “A New Royal and Religious Space in Ayanis Citadel: The Hall With Podium”, *Proceedings of the 11th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East: Vol. 2: Field Reports. Islamic Archaeology*, ed. A. Otto – M. Herles – K. Kaniuth – L. Korn – A. Heidenreich, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 161-170.

Işıklı – Sezer 2021

Işıklı, M. – Sezer, V., “Van Ayanis Kenti 2019-2020 Yılları Kazı, Koruma ve Onarım Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 21/3, Ankara, 61-72.

Işıklı – Ocak 2021

Işıklı, M. – Ocak, H., *Tanrı Eiduru'nun Gölgesinde Bir Urartu Kenti AYANIS*, ed. M. Işıklı – A. A. Aras, Ege Yayınları, İzmir.

Işıklı vd. 2019

Işıklı, M. – Türker, A. – Aras, O. – Akın Aras, A. – Özdemir, M. A. – Öztürk, G., “A New Space in the Ayanis Citadel: The Hall with Podium. A Preliminary Report on the Excavations of 2014–2018”, *The Archaeology of Anatolia, Volume III: Recent Discoveries (2017–2018)*, ed. S. R. Steadman – G. McMahon, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 165-174.

Işıklı 2023

Işıklı M., “Evidence for an Urartian Belief System: The Institutionalization of Religion in the Mountainous Eastern Anatolian Highland-The Case of Ayanis”, *The Bloomsbury Handbook of Material Religion in the Ancient Near East and Egypt*, ed. N. Laneri – S. R. Steadman, Bloomsbury Publishing, 129-152.

Karaosmanoğlu 2020

Karaosmanoğlu, M., “Altuntepe Kalesi”, *Urartu: Doğu'da Değişim*, ed., K. Köroğlu – E. Konyar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Kertai 2015

Kertai D., *The Architecture of Late Assyrian Royal Palaces*, Oxford Academic Books.

Konyar 2011

Konyar, E., “Urartu'da Mezar Tipleri ve Gömü Âdetleri”, *Urartu: Doğu'da Değişim*, ed. K. Köroğlu – E. Konyar, İstanbul, 206-231.

Köroğlu 2011

Köroğlu, K., “Urartu: Krallık ve Aşiretler”, *Urartu: Doğu'da Değişim*, ed. K. Köroğlu – E. Konyar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Özgüç 1969

Özgüç, T., *Altuntepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler: Tombs, Storehouse and Ivories*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Sevin 2012

Sevin, V., *Van Kalesi: Urartu Kral Mezarları ve Altuntepe Halk Mezarlığı*, İstanbul.

Uslu 2021

Uslu, E., “Körzüt Kalesi Tapınak Alanı 2016 Yılı Kurtarma Kazısı” *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi* 15, 75-84.

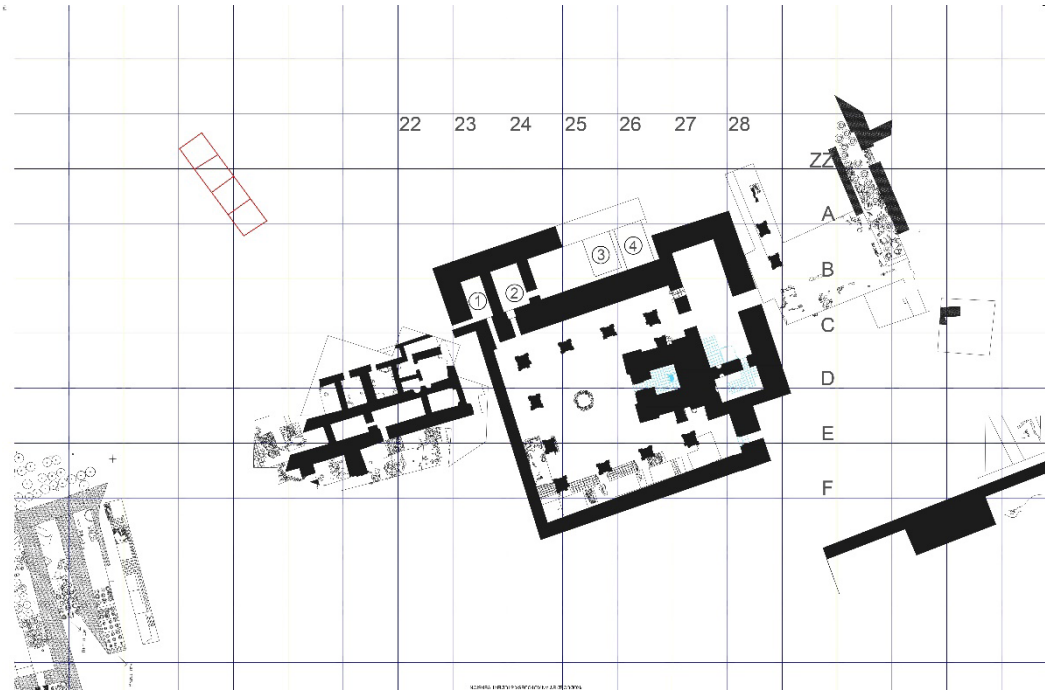
Van Loon 1966

Van Loon, M. N., *Urartian Art: Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, İstanbul.

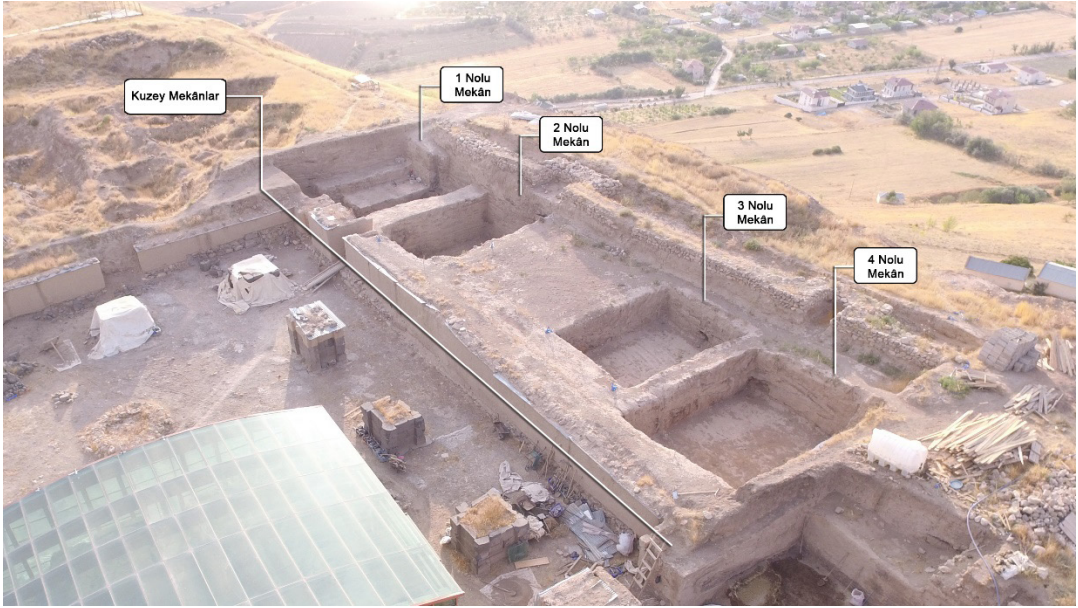
EKLER

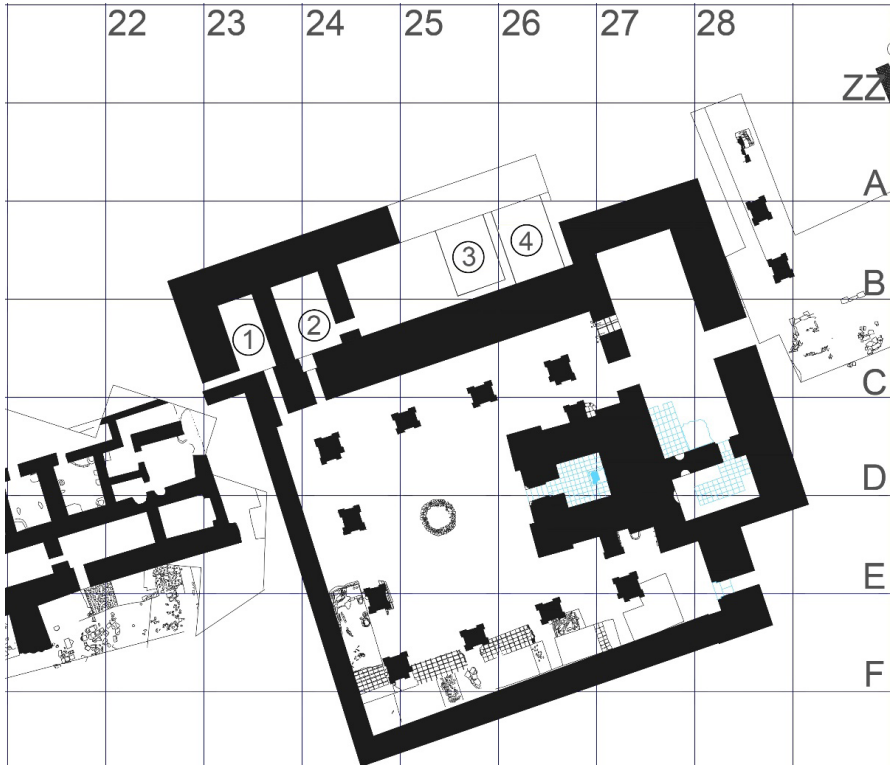
Harita 1. Urartu Haritası ve Ayanis

Resim 1. Ayanis Kenti genel plan

Resim 2. Kuzey Mekânlar'ın genel görüntüsü

Resim 3. Tapınak Kompleksi genel plan

Resim 4. Çekirdek Tapınak (*Cella*)

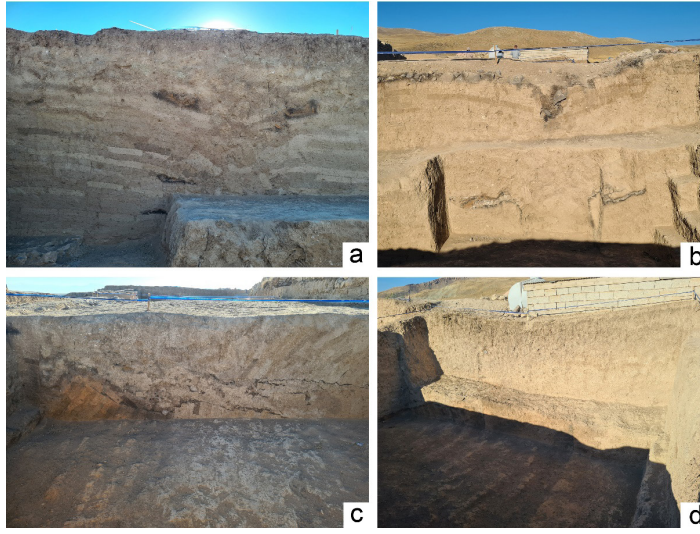
Resim 5. Podyumlu Salon

Resim 6. 1 No.lu Mekân doğu duvar ve taş temeli

Resim 7. 1 No.lu Mekân'da mimari eleman olan hatıl kalıntısı

Resim 8. Mekânların kesitleri

Resim 9. 2 No.lu Mekân genel görüntü (Güney Batıdan)

Resim 10. Dört adet tunç tekerleğe sahip olan bir araç ve bronz süsleme levhası

